

Сучасна шкільна літературна освіта: до проблеми вивчення мови художнього твору

Світлана Привалова,

кандидат педагогічних наук, доцент

Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка

У статті порушується питання вивчення мови художнього твору на уроках української літератури в старшій школі.

Ключові слова: художня література, мова художнього твору, зміст і форма художнього твору, мовностилістичний аналіз.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Художня література як словесний вид мистецтва має величезний розвивальний потенціал, впливає на інтелектуальну та емоційну сферу людини, на її духовний світ. "У системі педагогічної освіти урокам літератури належить особлива роль, бо вони відтворюють духовний світ української людини і тим самим сприяють активному становленню особистості", — стверджує В.Шуляр [19, с. 6]. Особливими у системі шкільної літературної освіти є уроки української літератури, на яких здійснюється аналіз мови художніх творів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У статті проаналізовано праці вчених Н. Волошиної, О. Бандури, Є. Пасічника, А. Ситченка, В. Шуляра, В. Марка, І. Семенчука та ін., у яких порушується проблема шкільного аналізу мови художніх творів.

Формулювання цілей статті. Здійснити аналіз науково-методичної, навчально-методичної літератури з метою дослідження необхідності проведення аналізу мови художнього твору на уроках в українській літературі в старшій школі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основне завдання сучасного вчителя української літератури — виховати читача, здатного через слово сприймати втілені в ньому авторські ідеї, формування в учнів відчуття семантичних та емоційно-експресивних відтінків слова, а також тих додаткових значень, що випливають з контексту, збагачуючи висловлювання змістовою, концептуальною та підтекстовою інформацією. Тому сьогодні важливо і актуально у системі шкільної літературної освіти є проблема аналізу мови художнього твору на уроках української літератури, що сприяє всебічному розвитку учнів.

Питання вивчення літературного твору, зокрема аналізу мови художнього твору, знайшло місце у різних методичних посібниках. Аналіз науково-методичних джерел засвідчив, що проблема вивчення особливостей мови художнього твору на уроках літератури певною мірою відтворена в працях багатьох дослідників. Учені Ц. Балталон, В. Водозов, Д. Тихомиров, В. Острогорський, В. Стоюнін, Ф. Буслаєв та ін. у процесі аналізу художнього твору особливого значення надавали роботі над словом, наголошували, що дослідження мови художнього твору має базуватися на основі принципу єдності змісту і форми, що сприяє досягненню ідеї, визначенню авторської оцінки зображуваного, формуванню власного ставлення до прочитаного. Пошук прийомів роботи, що забезпечують цілісність сприймання художнього тексту, його інтерпретацію, розуміння поетики твору привертали увагу М. Рибни-

кової, В. Голубкова, які окреслили низку важливих проблемних питань поетики художнього тексту у шкільній літературній освіті: митець і його позиція, тема та ідейна спрямованість, портрет, пейзаж, діалог, авторський стиль, значення творчості письменника.

Методисти Т. Бугайко, Ф. Бугайко, М. Кудряшов, Н. Молдавська визначили послідовність роботи під час аналізу мови художнього твору, запропонували орієнтовні запитання для проведення мовностилістичного аналізу. Крім того, учені наголошували, що вивчення мови письменника в старшій школі є "прямим продовженням розпочатого в 5—8 класах аналізу мови твору як засобу художнього змалювання картин дійсності і відображення в типових образах закономірностей реального життя як знаряддя ідейно-естетичного впливу на читача [3, с. 172]".

Подальше обґрунтування проблема знайшла у працях учених М.Кудряшова, Н. Молдавської, сучасних методистів Є. Пасічника, О. Бандури, Г. Бандури, Н. Волошиної та ін., які продовжили роботу над вивченням мови художніх творів на уроках літератури учнями старших класів, наголошували на необхідності проведення шкільного аналізу художнього твору у єдності змісту і форми. Вчені акцентували увагу на тому, що зміст і форма у художньому творі вступають у взаємодію, що поняття "форма твору" є ширшим від поняття "мова твору", бо охоплює різні компоненти: образи, композицію, сюжет, зображувально-виражальні засоби.

К. Сторчак, І. Синиця, В. Нікольський, Н. Сафонова, В. Марко, І. Семенчук та ін. у своїх роботах великого значення надавали вирішенню проблем шкільної літературної освіти, зокрема актуальному питанню вивчення мови художнього твору на уроках української літератури. Учені відзначали, що дослідження мовних особливостей художнього твору сприяє творчому літературному розвитку. Так, К. Сторчак наголошує, що мета вивчення поетичної мови твору — навчити учнів свідомо користуватися всім багатством словникового складу рідної мови, прищепити їм "відчуття" слова. В. Нікольський вважає, що вивчення на уроках мови художніх творів і стилю письменника є визначальними для викладання літератури. Н. Сафонова стверджує, що вивчення художньої мови доцільно здійснювати на всіх етапах роботи над твором.

В. Марко зауважує, що адекватне тлумачення слова в тексті веде до глибшого осягнення змісту твору [5, с. 20]. Подібну думку висловлює І. Семенчук, який зазначає: "Словесник має показати учням, як за допомогою мови письменник "ліпить" образи, організовує композицію, щоб найяскравіше втілити ідею твору [10, с. 3]".

Учені стверджують, що, аналізуючи твір, не можна чинити насилля над художнім словом, навпаки, треба допомагати учням проїнятися його таїною й насолоджуватися його місткістю.

Автори навчально-методичного посібника для вищих закладів освіти "Наукові основи методики літератури" за загальною редакцією Н. Волошиної вказують на необхідність застосування в практиці роботи старшої школи такого шляху аналізу художнього твору, як мовно-стилістичний, який "забезпечує сприймання учнями образно-змістової сторони твору, дає учням уявлення про способи творення образів за допомогою зображувально-виражальних засобів [7, с. 60]".

У посібнику "Методика преподавания литературы" за редакцією О. Богданової порушено питання про взаємозв'язок сприймання й аналізу художніх творів на уроках літератури, про проблеми поетики. Дослідники наголошують, що термін "поетика" здебільшого стосується розуміння виражально-зображувальних засобів твору, його цілісності і являє собою у словесно-мовному матеріалі певну систему, що свідчить про творчі принципи письменника.

Учений Є. Пасічник акцентує увагу на специфіці аналізу мови художнього твору в старшій школі на уроках української літератури: "У методичній літературі є спроби виділити окремо структурно-стильовий аналіз художнього твору. Його елементи можуть використовуватись під час вивчення індивідуального стилю письменника [8, с. 263]".

Осягнення мовного багатства твору сприяє літературному розвитку учня, його сприйняттю глибинної сутності художнього твору, всебічному творчому розвитку школяра взагалі. О. Бандура доводить, що під час спостережень школярів за поетичною мовою художніх творів у всіх старших класах доцільно використовувати "знання учнів про різні лексичні категорії, види речень, стилі й типи мовлення тощо", а також спиратися "на вміння застосовувати ці знання практично [1, с. 82]".

Розкриття значення кожного слова, що виражає певний предмет, подію, факт, описані у художньому творі, викликають у читачів народження асоціацій, проведення аналогій, зв'язків, уподібнень. При цьому здійснюється пояснення семантичних значень різних лексем художньої мови, розвиток спостережливості, асоціативного мислення, пам'яті, творчої уяви, фантазії, що сприяє висвітленню авторського ідейного змісту. Погоджуємося з думкою А. Ситченка, який доводить ефективність реалізації навчально-технологічної концепції літературного аналізу, у процесі якого здійснюється аналіз мови художнього твору в основній та старшій школі [11].

Застосування міжпредметних зв'язків на уроці української літератури обґрунтовують методисти сучасності О. Бандура, Г. Бандура, С. Жила, Л. Мірошниченко, Л. Овдійчук та ін., які наголошують, що матеріал з літератури може бути вивчений у взаємозв'язках із мовою, з творами різних мистецтв.

Аналіз сучасних методичних посібників засвідчив, що певні особливості художньої мови є предметом їх висвітлення у практиці викладання української літератури в школі. Так, автори посібника "Українська література: Запитання і відповіді" С. Задорожна, Н. Бернадська наголошують на необхідності визначення ролі тропів у художньому творі, на з'ясуванні спільного між подібними художніми засобами, акцентують увагу на різновидах перейменування, видах повтору, на особливостях риторичних фігур, звуковій організації віршових творів та ін. [14, с. 183—198]. Ю. Солод вважає

доцільним дослідження стильових відмінностей поетичної мови Є. Маланюка, засобів комічного у "Зенітці" Остапа Вишні, символики в поемі "Чорна Мадонна" І. Драча та ін.

У посібниках "Конспекти уроків з української літератури. Нове прочитання творів, 10 клас", "Конспекти уроків з української літератури. Нове прочитання творів, 11 клас" О. Слоньовська наголошує на розкритті значення символічних образів ("Айстри" Олександра Олеся, "Стилет чи стилос — не збагнув?" Є. Маланюка), особливостях вивчення фоніки (поезія П.Тичини), значенні кольористики ("Сад Гетсиманський" І. Багряного) та ін. [12], [13].

Певною мірою питання вивчення художнього твору, його мови відбилосся й у чинних шкільних програмах та навчальних підручниках з української літератури для 9—11 класів.

Так, програмою з української літератури для 12-річної школи (керівник авторського колективу М. Жулинський, за загальною редакцією Р. Мовчан) передбачено розгляд окремих питань, що стосуються вивчення мови художнього твору в старших класах, наприклад, 10 клас: символічні образи, ускладнена метафора (М. Коцюбинський "Intermezzo"), художні засоби (контраст, антитеза, символика тощо) поезій, символізм (Олександр Олесь "По дорозі в казку"); 11 клас: зміст образів-символів (Є. Маланюк "Стилет чи стилос — не збагнув?"), образи-символи, роль метафори (Т. Осьмачка "Старший боярин"); 12 клас: оксюморон (творчість М. Вінграновського), індивідуальний стиль письменника (творчість І. Жиленко) та ін. [9].

Питання вивчення мови художнього твору порушується й авторами чинних шкільних підручників. Наприклад, у підручнику з української літератури для 9 класу гуманітарних гімназій, ліцеїв і шкіл з поглибленим вивченням предмета (автор О. Бандура) міститься не тільки теоретичний матеріал, а й запитання репродуктивного та евристичного характеру, спрямовані на дослідження мови художніх творів:

— Твори якого змісту й настрою пишуться ритмічною прозою? Наведіть приклади.

— Поясніть, у чому полягає відмінність між ритмічною прозою, віршованими і прозовими творами.

— До підсумкових уроків за творчістю Т. Шевченка підготуйте невеликі доповіді, реферати, виступи або повідомлення на такі теми: "Мова творів Т.Шевченка", "Мистецька майстерність Шевченка".

— Назвіть засоби художньої мови — фонетичні, лексичні, синтаксичні. Свою відповідь ілюструйте прикладами та ін. [2].

Значно менше уваги проблемі вивчення мови художнього твору приділено автором підручника для 9 класу Б. Степанишиним. У ньому передбачено лише вивчення мовних особливостей творів найвизначніших письменників, наприклад: "Стиль. Мова І. Котляревського", "Сентименталізм. Художні особливості повісті "Маруся" Г. Квітки-Основ'яненка", "Стиль. Мова роману-хроніки "Чорна рада" П. Куліша", "Мова і жанр повісті "Інститутка" Марка Вовчка". На нашу думку, у підручнику наявна незначна кількість завдань і запитань, у яких порушується питання вивчення мови художніх творів на уроках української літератури:

— Випишіть з поеми "Енеїда" Котляревського 5—6 крилатих висловів (яких немає у підручнику), поясніть їх суть, запам'ятайте їх.

— Які зорові й слухові образи найчастіше трапляються в ранніх творах Великого Кобзаря? та ін. [15].

Вважаємо, що у підручнику для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів (автор П. Хропко)

подано такі теми, які передбачають дослідження мовних особливостей лише окремих творів: "Панас Мирний "Хіба ревуть воли, як ясла повні?". Насиченість прислів'ями, приказками, примовками, ідіоматичними зворотами"; "М. Коцюбинський "Дорогою ціною". Метафоричний образ народу"; "С. Васильченко "Талант". Забарвлені тропи, синтаксична організація мови" та ін. Запитання і завдання у посібнику спрямовані на визначення особливостей індивідуального стилю письменника, наприклад:

— Висвітліть особливості індивідуального стилю Б. Грінченка.

— У чому полягає неповторність індивідуального стилю П. Грабовського?

— З'ясуйте своєрідність індивідуального стилю О. Кобилянської та ін. [18].

Проведений аналіз підручників з української літератури для 11 класу засвідчив, що певна увага приділяється питанню вивчення мови художніх творів. На жаль, у чинних підручниках з української літератури для 11 класу майже відсутні статті, у яких би порушувалась проблема вивчення мови художнього твору. Так, у підручнику за загальною редакцією Р.Мовчан є лише дві статті: "Риси індивідуального стилю М. Хвильового", "Своєрідність індивідуального стилю О. Гончара". У незначній кількості представлено і запитання, які передбачають визначення характерних рис індивідуального стилю певного митця або зображувально-виражальних засобів певного твору. Наприклад:

— Якими художніми засобами користується письменник, показуючи трагедію українського народу і трагічні долі окремих людей (за кіноповістю О. Довженка "Україна в огні")?

— Наведіть приклади майстерності словесного живопису у пейзажній ліриці поетеси Л. Костенко.

— Поясніть тропи "Балади про соняшник" І. Драча та ін. [17].

Авторами підручника з української літератури для 11 класу за редакцією Г. Семенюка запропоновано такі запитання, присвячені проблемі вивчення мови художніх творів:

— До яких художніх засобів типізації характерів вдався автор кіноповісті "Україна в огні"?

— З якою метою поетеса використовує такий художній прийом, як градація, у вірші "Моя любове, я перед тобою"? [16].

Здійснивши ґрунтовне опрацювання наукових джерел, доходимо висновку про те, що дослідження особливостей мови художнього твору є невід'ємною складовою літературознавчого аналізу тексту на сучасному уроці української літератури в старшій школі. Вивчення художньої мови забезпечує повноцінне сприймання учнями літературного твору, усвідомлення особливостей індивідуального стилю письменника. Проведення літературознавчого аналізу з урахуванням характеристики мовних особливостей художнього твору сприяє розвитку зв'язного мовлення, пам'яті, спостережливості, активності, творчості, естетичного смаку старшокласників.

Робота над художнім твором у старших класах на уроках української літератури повинна здійснюватись у взаємозв'язку змісту і форми. Учні повинні знати про формозмістову спільність літературного тексту, у якому зміст твору виражає єдність ідеї та теми, тобто значення, яке впливає з його форми. Сила художнього твору визначається не просто важливим змістом, а гнучкістю, багатством художньої форми, яка здатна викликати у старшокласника поліфонію змісту, розмаїття вражень і переживань.

Досліджуючи мову творів письменника на уроках української літератури, старшокласники не тільки дізнаються про час, який відтворено у художньому тексті, а й визначають світоглядні позиції автора, стиль епохи, мовні засоби, властиві певному творові чи творчості митця, особливості його індивідуального стилю. Авторська своєрідність у використанні мовних засобів і витворює індивідуальний стиль (ідіостиль) письменника. Стиль письменника — це сукупність особливостей його творчості, якими його твори відрізняються від творів інших митців. Сукупність зображувально-виражальних засобів письменника тоді дає ефект, коли закономірно поєднується в художньо мотивовану систему, зумовлену індивідуальністю митця. Учні старших класів повинні оволодіти понятійним апаратом щодо застосування мовного аналізу художнього твору, уміти розрізнити мову літературну і мову художню.

Аналіз мови художнього тексту на уроках української літератури в старших класах школи здійснюється на *фонетичному, лексичному, синтаксичному рівнях* з урахуванням жанрової специфіки твору. Характер мовних особливостей на різних рівнях визначається як у прозових, так і віршованих текстах, як у мові автора, так і мові дійових осіб.

На *фонетичному рівні* здійснюється характеристика звукової організації художнього мовлення — звукових повторів (алітерація, асонанс), звуконаслідування, тобто аналізується поетична фоніка.

На *лексичному рівні* аналізується словниковий запас художнього тексту, що включає в себе номінативну лексику (слова, вжиті у прямому значенні), стилістично забарвлену лексику (архаїзми, неологізми, жаргонізми, професіоналізми, варваризми, діалектизми тощо), тропи — слова, що вжиті у переносному значенні (епітети, порівняння, алегорія, гіпербола, метафора, метонімія, літота, оксиморон, перифраз, персоніфікація, символ, синецдоха).

На *синтаксичному рівні* здійснюється характеристика поетичного синтаксису, тобто аналізується художній текст на рівні речення і словосполучення: повтори (тавтологія, анафора, епіфора), риторичні фігури (риторичні заперечення, звертання, оклик, питання), синтаксичні фігури (антитеза, інверсія, паралелізм, багатосполучниковість, безсполучниковість тощо), фразеологізми (прислів'я, приказки, крилаті вислови).

Проведений аналіз мовознавчої, літературознавчої, психолого-педагогічної, методичної літератури, досвіду вчителів-словесників засвідчує, що проблема вивчення мови художнього твору старшокласниками є однією із актуальних у шкільній практиці. Сучасна шкільна літературна освіта передбачає формування повноцінного читача, здатного переживати процес читання як процес власної творчості і власного духовного розвитку. Проведені спостереження засвідчили, що вчителі здебільшого застосовують традиційні шляхи аналізу художнього твору (цілісний, пообразний, проблемно-тематичний). Методисти Т. Бугайко, Є. Пасічник, О. Бандура, Н. Волошина та ін. доводять, що одним із шляхів аналізу художнього тексту в старших класах загальноосвітньої школи, що передбачає дослідження словесної тканини художнього твору, є мовно-стилістичний.

Висновки. Використання мовно-стилістичного аналізу забезпечує повноту вивчення художнього тексту, розвиток мовлення, самостійної роботи старшокласників, їхніх творчих літературних здібностей. Дослідження мови художнього твору також сприяє розвитку інтелектуального й морального рівня, пізнавальних можливостей, здійснює значний виховний вплив на учнів старшої школи.

Література

1. Бандура О.М. Міжпредметні зв'язки в процесі вивчення української літератури: посібник для вчителів / Бандура О.М. — К.: Рад. шк., 1984. — 168 с.
2. Бандура О.М. Українська література: підруч. для 9 кл. гуманітарних гімназій, ліцеїв і шкіл з поглибленим вивченням предмета / Бандура О.М. — [2-ге вид. перероб.]. — К.: Освіта, 1998. — 544 с.
3. Бугайко Т.Ф. Українська література в середній школі: курс методики / Т.Ф. Бугайко, Ф. Ф. Бугайко. — К.: Рад. шк., 1962. — 392 с.
4. Задорожна С.В. Українська література: запитання і відповіді: [посібник/ худ. оформ. В.М. Штогриня / С.В. Задорожна, Н.І. Бернадська]. — К.: Феміна, 1996. — 232 с. — (Серія "Alma Mater").
5. Марко В.П. Основи аналізу літературного твору: навч.-метод. посібник для студентів і вчителів / Марко В.П. — Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 1998. — 32 с.
6. Методика преподавания литературы: [учебник для студ. пед. вузов / О.Ю. Богданова, С.А. Леонов, В.Ф. Чертов; под ред. О.Ю. Богдановой]. — М.: Издательский центр "Академия", 1999. — 400 с.
7. Наукові основи методики літератури: посібник для студентів вищих закладів освіти / за загальною редакцією доктора педагогічних наук, професора, члена-кореспондента АПН України Н.Й. Волошиної. — К.: Ленвіт, 2002. — 344 с.
8. Пасічник Є.А. Методика вивчення української літератури в середніх навчальних закладах: навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти / Пасічник Є.А. — К.: Ленвіт, 2000. — 384 с.
9. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів: Українська література 5—12 класи / кер. авт. колективу — М.Г. Жулинський, за загаль. ред. Р.В. Мовчан. — К.: Ірпінь, 2005. — 208 с.
10. Семенчук І.Р. Вивчення майстерності письменника в школі / Семенчук І.Р. — К.: Рад. шк., 1966. — 195 с.
11. Ситченко А.Л. Навчально-технологічна концепція літературного аналізу: монографія / Ситченко А.Л. — К.: Ленвіт, 2004. — 304 с.
12. Слоньовська О.В. Конспекти уроків з української літератури. Нове прочитання творів, 10 клас / Слоньовська О.В. — Кам'янець-Подільський: Абетка, 2002. — 380 с.
13. Слоньовська О.В. Конспекти уроків з української літератури. Нове прочитання творів, 11 клас / Слоньовська О.В. — Кам'янець-Подільський: Абетка, 2003. — 640 с.
14. Солод Ю.Д. Українська література — ХХ (погляд у тисячоліття): навчальний посібник за програмою 11 класу / Солод Ю.Д. — К.: Нора-прінт, 1997. — 384 с.
15. Степанишин Б.І. Українська література: підруч. для 9 кл. — 5-те вид. / Степанишин Б.І. — К.: Освіта, 1997. — 336 с.
16. Українська література: підруч. [для 11 кл. загальноосв. навч. закл. / Г.Ф.Семенюк, М.П.Ткачук, О.Г.Ковальчук; за ред. Г.Ф. Семенюка]. — 3-тє вид. — К.: Освіта, 2006. — 512 с.
17. Українська література, 11 клас: підручник [для серед. загальноосвіт. шк. / Р.В. Мовчан, Ю.І. Ковалів, В.Ф. Погребенник, В.Є. Панченко; за загал. ред. Р.В. Мовчан]. — Київ ; Ірпінь: ВТФ "Перун", 1998. — 496 с.
18. Хропко П.П. Українська література: підручник для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів. — [6-те вид.] / Хропко П.П. — К.: Школяр, 2005. — 528 с.
19. Шуляр В.І. Урок літератури в умовах 12-річної школи: 5—9 класи: практико-орієнтована монографія / Шуляр В.І. — Миколаїв: Вид-во "Іларіон", 2006. — 284 с.

Современное школьное литературное образование: к проблеме изучения языка художественных произведений

В статье рассматривается вопрос изучения языка художественного произведения на уроках украинской литературы в старшей школе.

Ключевые слова: художественная литература, язык художественного произведения, содержание и форма художественного произведения, стилистический анализ.

Modern school literature education: belles lettres works language teaching problem

The article deals with problem of studying the belles-lettres style works at the Ukrainian Literature lessons for the senior pupils.

Key words: belles-lettres style literature, belles-lettres style works language, the belles-lettres style works content and form, language and stylistic analyses.